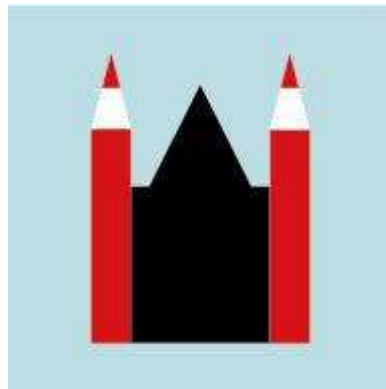

Voordelen en nadelen van fractiediscipline

Arno F.A. Korsten

Tekstversie 3 maart 2020¹

Vraagstelling

Leden van de Tweede Kamer beschikken over een individueel vrij mandaat. Ze zijn grondwettelijk gezien **onafhankelijk**. Het zijn Kamerleden **'zonder last'**. Voor kenners en rechtsstatelijke georiënteerden: Grondwet art. 67 lid 3. Maar zijn ze werkelijk onafhankelijk? Kunnen ze vrij spreken in de Tweede Kamer of moeten ze hun spreektekst tevoren laten zien aan de fractieleider of een van de personen uit de entourage rondom deze?

Zijn ze vrij in het stemgedrag?

Of worden ze misschien onheus benaderd en gekneveld als ze eens afwijkend stemmen?

Kunnen ze een hoge plaats op de volgende kandidatenlijst misschien wel vergeten?

De Grondwet is in Nederland een heilig boek van rechtsstatelijkheid maar voor artikel 67, lid 3 geldt: alleen als het uitkomt. In de praktijk geldt bij de meeste fracties tegenwoordig namelijk **fractiediscipline**. De fractie wordt geacht als eenheid op te treden en gelijk gezind te stemmen. Fractieleden zijn helemaal niet onafhankelijk en vrij. Geen sprake van. Dat heeft natuurlijk redenen.

Fractieleden zijn gebaat bij eensgezindheid: een fractie, een stem, een geluid naar de eigen partij en achterban(nen). Maar dat is nog niet genoeg. Met fractiediscipline alleen kun je in een land in de huidige tijd nog niet eens regeren. Een kabinet is gebaat bij schragende coalitiefracties die gezamenlijk tot één geluid, een stem komen. Dat heet **coalitiediscipline**. Zo zien we: fractiediscipline is een voorwaarde om tot coalitiediscipline te kunnen komen.

---

¹ Met dank aan dr.mr.J.F. Schrijver, voormalig medewerker van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, voor commentaar op een eerdere versie.

Als een coalitie tot coalitiediscipline komt en zo een meerderheid heeft in de Tweede Kamer kan een dreigende verlamming rond beleidsproductiviteit doorbroken worden.

Als een coalitie gefundeerd is op meerdere politieke fracties en de meerderheid in de Tweede Kamer klein is, komt coalitiediscipline goed van pas. Zo kun je in een gefragmenteerde politieke democratie met andere coalitiepartners nog een meerderheid bewerkstelligen en tot een regeerbaar land komen.

‘Van fractiedwang tot coalitiedictatuur’, zei een oud-Kamerlid, daarmee direct een schaduwkant van de coalitiediscipline benoemend. Hebben debatten in de Tweede Kamer nog wel zin als de coalitie te maken heeft met coalitiediscipline al voor dat een Kamerdebat begint? Debatten hebben zin omdat steeds moet blijken in het debat of de coalitie eensgezind is en blijft, om te zien waar beweging te krijgen is en wat de argumenten en benoemde dilemma’s zijn. Maar of een debat verder komt dan uitwisselen van wat vooraf in fracties al bepaald is, is de vraag.

Deze beschouwing gaat over de voor- en nadelen van fractiediscipline en van solisme.

Van Grondwet naar politieke praktijk

De officiële leer van politieke practici is dat er **binnen** – in de fractie - een scherp debat gevoerd mag worden, maar **naar** buiten (daar hoort ook de Tweede Kamer zelf bij) eensgezindheid in optreden en stemgedrag wordt gevraagd. Kamerleden moeten zich naar buiten voegen naar de fractiekoers, naar standpunten die de fractie heeft ingenomen door een uitspraak van de fractieleider, al of niet na deliberatie in de fractie of een deel daarvan. **Fractiereglementen** geven tegenwoordig expliciet aan dat fractiediscipline geldt. Bij de meeste fracties is dat het geval. Dat zit zo.

Door middel van een verkiesbare plaats op een kandidatenlijst van een politieke partij worden kandidaten bij Tweede Kamerverkiezingen verkozen. Dan is al gelet op competenties, alsmede op **inschikkelijkheid** van kandidaten. Ariejan Korteweg zegt het in een artikel over een sponsordiner zo:

‘Twee weken geleden had het VVD-hoofdbestuur zijn eerste vergadering over de kandidatenlijst, die naar verwachting dit najaar openbaar wordt gemaakt. Reken maar dat interne discipline op de agenda staat’ (De Volkskrant, 27 februari 2020).

Zijn Kamerleden eenmaal bij verkiezingen voor de Tweede Kamer verkozen, dan maken ze deel uit van een politieke fractie van **politieke gelijkgezinden**. De fractieleider tracht, vaak op instigatie van de politieke partij, te voorkomen dat iedereen maar zijn of haar eigen afwegingen maakt en stemt al naar gelang de eigen afweging en voorkeur. De fractieleider en de rest van het fractiebestuur streven daarom juist naar **eensgezindheid**. Die eensgezindheid moet uit de verf komen

- door instemming met een regeerakkoord (in geval van deelname aan een coalitie), en/of
- door middel van taak- en werkverdeling en advisering door portefeuillehouders aan de fractie over een thema of item, en
- door deliberatie in de fractie over afwegingen en standpunten.

Fractiereglement

Deze en andere processen rond fractiediscipline zijn geregeld in een **fractiereglement** of een reeks afspraken die hetzelfde beogen. In het reglement staat dat er fractiediscipline in de fractie geldt en dat er een procedure is om onder bepaalde voorwaarden in een beperkt aantal gevallen gelegitimeerd af te wijken van een fractiestandpunt.

Fractiediscipline betekent dat er **fractietucht** bestaat, zeg maar **fractiedwang** om het eens te worden. Dat komt er in de praktijk op neer dat de minderheid zich moet schikken naar de meerderheid van fractieleden en dat er zo nodig en mogelijk een compromis (uitstel, nieuw overleg, etc.) bedacht wordt dat tot eenheid leidt.

Fractiediscipline is niet zo maar een doel in zichzelf. Fractiediscipline nastreven of opleggen heeft met **drukke** te maken. Vanwege de hoeveelheid werk als gevolg van kabinetsinitiatieven en initiatieven vanuit het parlement zelf (enquête, initiatiefwetsvoorstel, hoorzittingen, enz.) is het volgende nodig:

- een **werkverdeling**,
- worden **portefeuilles** en woordvoerderschappen toegewezen aan fractieleden
- en geven portefeuillehouders of voorbereidende commissies op een bepaald terrein **advies** aan de fractie over een (concept-)standpunt.

Meestal zal dat geadviseerde standpunt overgenomen worden. Dan is er dus formeel de gewenste eenheid en eensgezindheid. Maar is die eenheid er werkelijk? Dat kan variëren met het onderwerp. De parlementaire geschiedenis laat zien dat er vooral afwijkend stemgedrag voorkomt bij zaken van leven en dood. Thema's van het type: veroordeling van oorlogsmisdadigers; meedoen aan een oorlog; abortuskwesties; euthanasie; orgaandonatie.

In het gelid persen

De fractieleider kan en zal middelen aanwenden om iemand die kenbaar heeft gemaakt te willen afwijken en niet aan de voorwaarden voor een erkende afwijking voldoet in het gelid te krijgen. Daartoe behoort onder meer:

- het attenderen van het fractielid op het fractiereglement,
- erop wijzen dat betrokkene te laat is met de melding van het overwegen van een afwijkend standpunt,
- erop wijzen dat de argumentatie voor het afwijkend standpunt niet deugt,
- zeggen dat alle argumenten meegewogen zijn bij de standpuntbepaling van de fractie,
- een compromis bedenken,
- als fractievoorzitter inhoudelijk bepalen wat het favoriete standpunt moet zijn ('u krijgt van de fractiesecretaris te horen wat het geworden is'),

- een fractielid de portefeuille en/of het woordvoederschap afnemen,
- de beleidsportefeuille van het fractielid verkleinen,
- iemand op gesprek laten komen bij de fractieleider,
- groepsdruk toelaten die inwerkt op de dreigende afwijker,
- dreigen dat iemand bij volgende verkiezingen niet op een verkiesbare plaats zal komen,
- iemand negeren en isoleren ('iemand toevallig overslaan bij het vragen om een mening in de fractie'),
- iemand geen andere activiteiten in het parlement laten verrichten (bij voorbeeld: 'geen vragen laten stellen in mondeling vragenuurtje').

Het fractiebestuur onder leiding van de fractieleider bepaalt of iemand schriftelijke of mondelinge vragen mag stellen aan een bewindspersoon, moties kan indienen, kan interpellieren, hoe de omgang is met de pers. Veel parlementaire activiteiten van een fractielid moeten de instemming hebben van de fractieleider (zie fractiereglement). De fractieleden kunnen 'kort aan de teugel gehouden worden'. De **lange arm** van de **fractieleader** reikt in veel fracties verder dan de taak- en werkverdeling en het afdwingen om tot eensgezindheid te komen. Dat neemt niet weg dat er stijlverschillen zijn tussen fractieleiders. De een laat meer toe dan de ander. En het maakt uit of er sprake is van een coalitiefractie of oppositiefractie. En het maakt uit of de coalitie een kleine meerderheid heeft in de Tweede Kamer en Eerste Kamer.

De VVD-fractieleden Hans Wiegel en Frits Bolkestein waren als fractieleider veel lankmoediger dan Hans Dijkstal. Wiegel en Bolkestein waren voorstanders van debat en boden makkelijker ruimte aan fractieleden. Dat verklaren ze in interviews. Dijkstal hield – naar eigen zeggen - niet erg van debat, maar wel van zaken doen tussen fracties. Hij kon en wilde vaak als fractieleider de fractie dicteren.

Van fractiediscipline naar coalitiediscipline

Ten tijde van het kabinet-Rutte III, dat gebaseerd is op een coalitie van vier partijen met een kleine meerderheid in de Tweede Kamer (VVD, CDA, D66, CU), gaat de fractiediscipline gepaard met **coalitiediscipline**.

En door middel van het **aanvullende maandagochtendoverleg** doen de premier, de drie vicepremiers van de drie overige partijen (De Jonge, Koolmees, Schouten), de vier fractieleiders (Dijkhoff, Heerma, Jetten, Segers) en eventueel de minister van Financiën (Hoekstra) en een bepaalde minister en eventueel een woordvoerder van een fractie aan **politieke brandpreventie**. En de ventielfunctie van het overleg werkt.

Als er dan toch nog een oprisping is of kritiek bestaat in een of meer coalitiefracties op een bepaald dossier wordt getracht zo *nodig 'comfort te bieden'*, bij voorbeeld door middel van ruil ('als jullie dit doen bij dossier y, gaan wij later met jullie mee in dossier z'). Het zoeken naar een uitweg was bij voorbeeld het geval in het CETA-dossier, het handelsverdrag van de EU met Canada, dat in handen was en is van minister van buitenlandse handel Sigrid Kaag (D66). De ChristenUnie had hierbij nog vragen. Kamerlid Joël Voordewind zei aan het begin van het debat in februari 2020: *'ik heb nog 15 pagina's aan vragen aan de minister'*. Voordewind had eerder zijn opwachting gemaakt in het maandagochtendoverleg (zie Meeus, 22 febr. 2020). Dat overleg is er geweest, maar officieel bestaat het niet. Voordewind kon dus niet zeggen tot welke deal dat maandagochtendoverleg had geleid,

maar duidelijk is dat die vijftien pagina's geen echte verrassing voor de minister meer waren. Ik zeg: *'het spel in de Tweede Kamer moest alleen nog afgewikkeld worden'*. Van dat maandagochtendoverleg komt geen verslag, er wordt geen persbericht uitgegeven, er volgt geen persconferentie. Liefst moeten de deelnemers ook niet lekken. De maandag wordt overigens gebruikt om besluiten die gevallen zijn te implementeren. En op dinsdag als de fractie vergaderen kan zo nodig verder reparatiewerk verricht worden.

Bron: Internet

Kritiek op fractiediscipline

Er is kritiek mogelijk op fractiediscipline. Deze is te sorteren naar microkritiek, mesokritiek en macrokritiek.

Microkritiek slaat op het fractielid en de fractie.

Mesokritiek gaat over wat fractiediscipline doet in en met de politieke partij.

En macrokritiek heeft betrekking op het land waaronder de regeerbaarheid en de staat van de democratie.

Hier gaat het vooral over micro- en macrospecten.

Microkritiek is er zeker. Er zijn Kamerleden in verleden en heden die **zich gekneveld** voel(d)en door fractiediscipline. Er wordt gewag gemaakt van kadaverdiscipline, intimidatie door de fractieleider en van herschikking van portefeuilles in een fractie, zodat Kamerleden die als vrijzinnig te boek staan of niet als 'recht in de leer' worden getypeerd, *'kalltgestelt'* kunnen worden. Hier en daar is het verwijt gemaakt van een **'ja en amen'-cultuur** in fracties (bij voorbeeld door Elias in 2020 ten aanzien van de VVD-fractie in de Tweede Kamer).

Is het zo erg? Veel fractieleden voegen zich naar de fractiediscipline. Wie zich meer dan eens in korte tijd niet voegt, kan het beste maar direct de biezen pakken. Sommige Kamerleden zien meewerken aan de fractie-eenheid juist als **professionaliteit**. Veel standpunten gaan immers niet over heel zware kwesties. Ze zijn geen zaak van oorlog of vrede. En *Sachzwang* maakt een standpunt binnen de kortste keren obsoleet, dus verouderd. Sachzwang betekent dat iets door de bestaande of verschoven omstandigheden bepaald is.

Is er ook macrokritiek?

Macrokritiek bestaat. Fractiedwang die uitmondt in coalitiedwang maakt het land wel regeerbaar, maar een gevolg is dat **het debat in de Tweede Kamer** grondig **wordt uitgehouden**. Als voorafgaand aan een debat al een meerderheid van de Kamerleden voor het

kabinetsstandpunt is, heeft een politiek debat weinig betekenis. Dan wordt het debat geen zaak meer van argumenteren en elkaar overtuigen en eventueel bereiken dat iemand van mening verandert doordat de inbreng van een ander overtuigt, maar is wat fracties doen niet meer dan **wisselen**. Premier J.P. Balkenende had dat destijds goed in de gaten. Hij zei ooit expliciet:

'Er is voldoende gewisseld'.

Hij gebruikte de term 'debat' niet eens meer. Als debatteren door fractiediscipline verworden is tot uitwisselen is de democratie een poppenkast geworden, zoals een Kamerlid het zei. Daar hoef je strikt genomen ook helemaal niet bij te zijn. Je kunt dit bijna schriftelijk 'afdoen'. Hoogleraar staatsrecht en jarenlang lid van de Tweede Kamer Erik Jurgens was al in 1995 van mening dat het debat in de Tweede Kamer een fictie was (Jurgens, 1995).

Tot zover de introductie op de voor- en nadelen.

Nogmaals de vraag

Wat zijn de voor- en nadelen van fractiediscipline in de Tweede Kamer?

Op grond van gesprekken met oud-Kamerleden, observatie van debatten, debatverslagen, interviews, artikelen in dag- en weekbladen en in vaktijdschriften, boeken en andere bronnen kom ik tot de volgende voor- en nadelen van fractiediscipline binnen fracties van de Tweede Kamer. Verderop geef ik ook voordelen en nadelen aan van een opstelling als dissident in een fractie, dus de 'Alleingang'.

Voordelen van fractiediscipline in de Tweede Kamer

A. Voordelen voor de fractie en het fractielid

Het hanteerbaar maken van parlementair werk: Fractiediscipline is een laatste stap na taakverdeling in de fractie, portefeuilleteoedeling en advisering door portefeuillehouders aan fractieleden om de complexiteit van het omvattende parlementair werk hanteerbaar te maken. Het volgen van de adviezen van een portefeuillehouder maakt een fractie binnen de schaars beschikbare tijd slagvaardig.

Het eenheidsargument van de verantwoordelijke fractieleider: Coalitiediscipline veronderstelt fractiediscipline. De fractieleders moeten zowel voor het een als het ander zorgen. Fractiediscipline is pragmatische politiek die gelijkenis heeft met de alwetende

herder die met behulp van honden de schapen een kant op drijft. Maar blijven de schapen bijeen? De verbindende en verwijderende krachten vechten om de voorrang. Dus moet de fractieleider extra hulpmiddelen inzetten. Een extra hond?

Het argument van het reglement naleven: Fractiediscipline is een opdracht die vermeld is in een fractiereglement. Het reglement is op dag één na aanvaarding van het Kamerlidmaatschap bekend. Elk lid heeft zich te voegen. Daarvoor is het een reglement.

Het argument van het profiel: De fractie moet geen ren met kakelende kippen zijn. De fractieleider brengt met het centraal stellen van de fractie, fractieberaad en fractiediscipline orde en lijn in de fractie. Er ontstaat profiel. Dat verlaagt de kans op verwarring in de buitenwereld en is helder voor de fractievoorlichters. De denklijn is: de scherpste discussie moet je intern voeren en daarna sluit je de gelederen.

Het argument van de warme eenheid: Fractiediscipline eet als een warm broodje en is lekkerder dan expliciete dwang of tucht. Fractiediscipline oogt idyllisch omdat er een impliciet streven achter schuil gaat van 'iedereen uit de fractie aan boord tillen en houden'. 'Wij moeten het samen eens worden'.

B. Voordelen met betrekking tot interne bedrijfsvoering van fractie en parlement

Het anti-versplinteringsargument: Fractiediscipline bevordert meerderheidsvorming in een versplinterde democratie van veel kleine fracties en het ontbreken van echt grote fracties. Dat geldt zeker als dit gepaard gaat met coalitiediscipline.

Anti-kakofonie-argument: Zonder fractiediscipline is het parlementaire werk bijna niet te doen. Een kakofonie van 150 individuen is 10 x erger dan de fragmentatie van 15 fracties.

Het doelmatigheidsargument: Een systeem met fractiediscipline is handig en efficiënt omdat in de Tweede Kamer slechts een woordvoerder per fractie het woord hoeft te voeren. Zo wordt ook op het stemmen voorgesorteerd. Dat werkt verlagend op de werkdruk en voorkomt een verdere overbelasting van de parlementaire agenda.

Het tweede doelmatigheidsargument: Fractiediscipline zorgt voor meer parlementaire doelmatigheid. Stemmen op basis van via fractiediscipline verkregen eenheid gaat sneller dan zonder fractiediscipline. Maximale fractiediscipline maakt hoofdelijke stemmingen nagenoeg overbodig.

Het argument van de wijze matiging: Fractiediscipline voorkomt de verabsolutering van standpunten van eenlingen (van wijze uilen tot lastposten en ongeleide projectielen). Een fractieberaad kan ertoe dienen om extremen te temperen. Denk aan een oud-ambassadeur die Kamerlid is geworden en ineens voor minister wil spelen door dwingend iets te willen opleggen over handhaving van mensenrechten in een provincie in een ver buitenland. Denk aan een Kamerlid dat de export van rozen naar Ethiopië wil verbieden als sanctiemaatregel.

C. Voordelen op het vlak van regeerbaarheid, contacten tussen fracties en besluitvorming

Voorspelbaarheid van meerderheid: Fractiediscipline zorgt voor voorspelbaarheid en 'berekenbaarheid' van de stemverhoudingen om effectieve besluitvorming mogelijk te maken, dat wil zeggen in de verhouding tussen regering en parlement. In het politiek systeem is de steun van de meerderheid in de Tweede Kamer de maat der dingen.

Het regeerbaarheidsargument: Er kan nog geregeerd worden als fracties die een coalitie vormen een regeerakkoord steunen en fractiediscipline kennen. Dat fractiediscipline zo uitloopt op coalitiediscipline staat vast.

Het zoekargument: Als er ergens frictie in een fractie optreedt en enkele afwijkers naar voren komen, valt te tellen en onderzoeken of er nog een andere fractie gepaaid moet worden om tot een meerderheid te komen. Fractiediscipline bevordert het zoeken van een partner voor meerderheidsvorming.

Het try out'-argument: Een fractieberaad houden en zoeken naar één standpunt is een goede oefening in geven en nemen en in zoeken naar uitwegen en compromissen rond een inhoudelijk thema of voornemen.

D. Voordelen voor politieke partijen, met de blik op de leden en de kiezers

Het profileringsargument van partijen in relatie tot kiezers: Als politieke partijen willen appelleren aan hun kiezers, helpt het voor de herkenbaarheid niet als de fractieleden in eenzelfde partij op belangrijke punten verschillend stemmen.

Het helderheidsargument: Fractiediscipline bevordert de overzichtelijkheid in de politiek: je weet wie waar staat. Afgezien van de noodzaak van 'management by surprise' als gevolg van de risico- en veiligheidsmaatschappij.

Het betrouwbaarheidsargument: Een partij wordt betrouwbaar om akkoorden in een context van een versnipperde democratie en wisselende meerderheden mee te sluiten als

een fractieleider de fractie onder controle heeft.

Het argument van de carrièrelijnen van partijpolitici: In de praktijk blijkt het dienstiger voor de loopbaan van politici om zich te voegen naar de partijlijn dan om de vreemde eend in de bijt uit te hangen. Wie niet meegaat in de fractiediscipline wordt al gauw door fractiegenoten gekwalificeerd als een mislukt Kamerlid of prima donna.

Nadelen van fractiediscipline in de Tweede Kamer

A. Nadelen voor de fractie en het fractielid

Het constitutioneel argument: Fractiediscipline is strijdig met het artikel in de Grondwet dat zegt dat er een individueel mandaat is voor elke parlementariër en dat deze onafhankelijk is. Fractiediscipline tast de eigen verantwoordelijkheid aan. Dat een fractiereglement spreekt van fractiediscipline is een regeling van lagere orde.

Tegenspraak wordt niet benut: Fractiediscipline is nadelig want dit verschijnsel belemmert tegenspraak. En pogingen tot tegenspraak maken beleid eerder beter dan slechter. Hadden we in 2019-2020 maar meer tegenspraak gehad over het slechte functioneren van het Centraal Bureau Rijvaardigheidsbewijzen (CBR), de Belastingdienst met het toeslagencircus, de UWV met uitkeringen aan Polen en andere buitenlanders, de IND met zijn chaotische organisatie. Een fractie met strikte fractiediscipline heeft een *'ja en amen'-cultuur* tot gevolg. Doordat tegenspraak niet goed meer vanuit coalitiediscipline kan doordringen bij een parlementair debat, ontstaat het gevaar van *'groepsdenken'* ('groupthink'), van niet meer zien dat er ook tegensignalen tegen een voorstel zijn: vanuit de samenleving, het openbaar bestuur of de media.

Politiek van de zweep: Fractiediscipline past niet in een samenleving van het vrije woord. Fractiediscipline leidt tot opleggen en inbinden, niet tot een machtsvrij debat. Van fractieleden wordt verwacht als er fractiediscipline heerst, dat ze meestemmen met een meerderheidsstandpunt ook als ze het er niet mee eens zijn.

Fractiedwang holt het debat uit: De fractieleider met portefeuillehouder en/of themacommissie hebben de koers al uitgetekend. Bepaalde fractieleden doen daarom niet meer mee aan een fractiedebat omdat het niets uithaalt. De deliberatie valt stil. Fractiediscipline leidt tot uitschakeling van het debat omdat toch de fractieleider is die zijn of haar wil oplegt.

Het argument van onwaarachtigheid: Fractiediscipline heeft als nadeel dat het de onwaarachtigheid in de politiek bevestigt. Sommige parlementariërs moeten voor iets zijn waar ze in feite tegen zijn. Dat tast de geloofwaardigheid van de politicus aan.

Het argument van de applausmachine: Fractiediscipline heeft als nadeel dat de fractieleden samen een applausmachine voor de fractieleider en woordvoerder worden. Fractiediscipline tast het zelfrespect van parlementariërs aan. Als een schoolklasje moet iedereen hetzelfde liedje zingen.

De lof der middelmatigheid: Fractiediscipline biedt teveel ruimte voor mensen zonder mening, voor meelopers. Fractiediscipline is daarentegen vernederend voor de politieke groten der aarde in Nederland ('Einstein van Nederland') omdat ze de fractieleider moeten volgen.

'De leeuw in een hondenmand'-argument: Excellente deskundigen met grootse visies en verbeeldingskracht ('leeuwen') die zich moeten intomen en moeten houden aan het standpunt van de fractieleider, de portefeuillehouder of het regeerakkoord gaan zich vervelen. Ze zoeken een nevenbetrekking naast het fractielidmaatschap (variant op 'lof der middelmatigheid'). Of ze verlaten de Tweede Kamer en zoeken een andere baan.

Het stemvee-argument: Fractiediscipline maakt van fractieleden dom stemvee. Het tast de waardigheid van de parlementariër aan. Het argument van creativiteitsreductie sluit daarop aan. Fractiediscipline is een aanslag op de durf tot originaliteit en creativiteit.

Stijgend authenticiteitsverlies: Wie als Kamerlid authentiek wil zijn, is dat gevoel kwijt na een aantal keren in de fractiedisciplinaire houdgreep genomen te zijn.

Het ontbrekend reflectieperspectief: Fractiediscipline dwingt fractieleden mee te gaan in debatten over onnozelheden, over hoe te reageren op 'kleine' mediaberichtgeving. Zoals over de kleur van brievenbussen; over de aard en frequentie van het voederen van bepaalde dieren in het Oostvaarderplassegebied; over de vraag of een vuurwerkverbod na 19.00 uur of pas na 22.00 uur nodig is; etc.. Dit zijn onderwerpen voor de regering.

Het argument van dalende energie: Fractievergaderingen worden in geval van fractiediscipline een kwestie van de tijd uitzitten als bij de aanvang van de fractievergadering de uitkomst al vaststaat. Fractieberaad verwordt tot corvee. Deelname aan fractieberaad haalt veel plezier en energie weg bij de leden.

Het argument van de bedreigde herverkiezing: Fractiediscipline leidt tot het bedreigen van parlementariërs, door de fractieleider of zijn of haar entourage, dat ze een herverkiezing wel kunnen vergeten.

B. Nadelen met betrekking tot interne bedrijfsvoering van fractie en parlement

Verwaarlozing van de kracht van ideeën: Fractiediscipline maakt van politiek meer een kwestie van machtsvorming en minder van ideeënpolitiek. Dat is heel nadelig omdat politiek zich in Den Haag onder tijdsdruk voltrekt en politieke partijen gemiddeld genomen weinig substantiële nieuwe ideeën voortbrengen.

Blokdenken: Het parlement wordt gereduceerd tot blokken van fracties (overwegend: coalitie versus oppositie, bezig met mee- of tegenregeren). Die zijn overwegend bezig met het Haagse onderhandelingspel en minder met het vervullen van de rol van volksvertegenwoordiger, of met de kans om te excelleren door het controleren van de regering of door initiatiefwetgeving.

Verenging: Fractiediscipline gaat sterk uit van het beeld dat politiek slechts een kwestie van

stemmen is. Fractiediscipline verengt het werk van een parlementariër dat zoveel rijker kan zijn dan wel of niet instemmen met de fractielijn.

Het argument van uitholling van debat: Als fracties fractiediscipline opleggen in een fractiereglement en ook coalitiediscipline wordt afgesproken tussen coalitiepartijen, is voorafgaand aan een parlementair debat al bekend of een voorstel het haalt of niet haalt. Dan is van debat geen sprake meer. Dan moeten de woordvoerders de bespreking afwickelen door uitwisseling; niet meer dan dat. Van zodanig overtuigen dat een kanteling optreedt, is geen sprake meer. Er volgt in de Tweede Kamer een eerste termijn, dan volgen antwoorden van de bewindspersoon op vragen en kritiekpunten, daarna volgt de tweede termijn met een reactie van de woordvoerders en komen eventueel moties op tafel, waarna de bewindspersoon zegt wat die van de moties vindt ('ik moet die motie ontraden' of bij voorbeeld 'oordeel Kamer').

C. Nadelen op het vlak van regeerbaarheid, contacten tussen fracties en besluitvorming

Fractiediscipline leidt tot cocongerichtheid: Fractiediscipline is nadelig want een uiting van de Haagse coconcultuur, die niet genoeg voeling heeft met het echte leven. Daardoor voelen tal van burgers zich niet in hun opvattingen gerepresenteerd. Omdat het debat in fracties in de achterkamers plaatsvindt, leidt fractiediscipline tot het niet naar boven komen en openbaar worden van dilemma's en alternatieven.

Fractiediscipline leidt tot coalitiedictatuur: Fractiediscipline is nadelig want die leidt tot fractie-eenheid cumuleert in coalitiediscipline: alle fractieleden moeten zwijgen ter wille van het overeind houden van de coalitie.

Het coalitiebelang verwordt bij een dunne meerderheid van de coalitie tot coalitiedwang die zich vastzet. Dit heet in parlementaire kring coalitiedictatuur. De symptomatische dichtgetimmerde regeerakkoorden (achterkamertjes) zijn de doodsteek voor open besluitvorming.

Het argument van suboptimale besluiten: Snelle stappen, gauw thuis. Fractiediscipline en coalitiedwang verleggen de nadruk van optimale oplossingen zoeken met maximaal draagvlak naar neuzen tellen, achterkamertjespolitiek en bewindslieden van de eigen coalitie volgen. Die nemen door de zekerheid van steun als het erop aankomt, met gemakzuchtige suboptimale oplossingen genoegen, wat ook weer afstraalt op de cultuur van de ambtelijke organisatie.

Het argument van de naar binnen gerichte bestuurscultuur: Als de politiek zich zo gedraagt, wat is dan de prikkel voor de ambtenarij om 'moeilijk te doen' en de 'governance' te richten op de samenleving in plaats van op 'de vierkante kilometer'?

Het argument van het overschatte overheidsniveau: Fractiediscipline veronderstelt ten onrechte dat de rijksoverheid de baas van Nederland is. Fractiediscipline gaat uit van de relevantie van stemmen door een parlement terwijl de werkelijke oplossing van zware en taaie problemen ('wicked problems') niet van één overheidsniveau kan komen, maar een multi-actorenoplossing moet zijn van verknoping van taken, bevoegdheden, doelen en

middelen. Denk aan oplossingen voor klimaatvraagstukken en energietransitie.

Het argument van de verticaliteit sluit hier op aan: Fractiediscipline is een verticaal instrument in een steeds horizontaler wordende maatschappij.

Het argument van de zwakke prestaties: Fractiediscipline kan maatschappelijke schade aanrichten. Vijfentwintig jaar aandacht van de rijksoverheid voor de Groningse aardgaswinning en aardbevingsschade en het stemmen van parlementariërs hierover heeft een beleidstragedie niet verhinderd.

Het argument van de risicomaatschappij: Coalitiediscipline botst met een risicomaatschappij waarin onzekerheid, risico's, incidenten en crisis op het vlak van klimaat, water, bodem, lucht, energie, vervoer, opslag, handel, informatie en communicatietechnologie, voedselveiligheid, dierenwelzijn, evenementen, terrorisme uitloopt op de noodzaak van bestuur door middel van improvisatie. Denk aan een vuurwerkrap, stroomuitval, vogelgriep, dierziekten, virusuitbraak. Dan biedt fractie- en coalitiediscipline geen houvast, maar is improvisatie en creativiteit nodig.

D. Nadelen voor politieke partijen, met de blik op de leden en de kiezers

We zien twee tendensen die allebei minder gunstig zijn voor een brede volkspartij: het identificeren van de partij met de partijleider en verregaande fragmentatie van het partijlandschap, waarbij allerlei deelbelangen hun eigen partij vormen. Alternatief is de brede volkspartij met vleugels, met sterkere identificatie met de lokale of regionale afgevaardigden, die hun eigen legitimiteitsbasis meebrengen, maar de partij nodig hebben voor organiserend vermogen en een globale identiteit. Dit lijkt of is een 'gezondere' partij dan de haast ten dode opgeschreven 'sektes' die we in Nederland kennen. De fractietucht (van de partijleider) versterkt het sektarisch zich opsluiten, wat uitloopt op veel betrekkelijk kleine partijen.

Het argument van de achterkamer: Een nadeel van fractiediscipline is dat discussies zich in de besloten achterkamers van de fractie gaan afspelen. Dus niet in de wisselwerking met kiezers en partijleden. Dit is de dood in de pot voor levende politieke partijen. Waarom zou je nog lid worden als niet om je mening wordt gevraagd?

Het argument van de disciplinaire maatregel: Als fractiediscipline ingezet moet worden, heeft het vrijwillige debat met perspectieven, redeneringen en argumenten niet genoeg overtuigd.

De dictatuur van pro of contra: Fractiediscipline is een kunstmatige reactie op pluriformiteit van waarden en normen in de samenleving. Laat onafhankelijkheid toe, verwerp discipline.

Het argument van overwaarding van stemmen: Fractiediscipline gaat uit van de aanname dat alles waarover gestemd wordt ook bekend raakt in de samenleving, maar dat is niet zo. De inhoud van de grote meerderheid van aangenomen moties blijft onbekend bij partijleden of niet-leden.

E. Nadelen op politiek systeemniveau

De ongepaste drukmiddelen: De toepassing van methoden om te komen tot fractiediscipline (fractietucht) impliceert bij tijd en wijle rauw, niets ontziend, machiavellistisch optreden. Dat effect tast de respectabiliteit van het parlement aan. Wie wil dan lid worden van ene fractie?

Het argument van het afschrikkingseffect: Het artikel 67 in de Grondwet lonkt, trekt vrije geesten en experts aan. Onafhankelijkheid lijkt toegestaan. Door fractiediscipline dreigt echter een baas-knechtverhouding te ontstaan in fracties, waardoor onafhankelijke krachtige geesten worden afgeschrikt om parlementariër te worden.

Het voorsorteerargument: Fractiediscipline roept in een politieke partij tal van mechanismen bij kandidaatstellingscommissies op om plooibare, flexibele parlementariërs te krijgen door middel van selectie. De kans is groot dat kandidaten die niet makkelijk open staan voor inschikkelijkheid en draagedrag worden geweerd of laaggeplaatst worden.

Bron: VN

De dissident in de Tweede Kamer

Voordelen van de opstelling als dissident: een 'Alleingang' door af te wijken van de fractiediscipline

1. Afwezigheid van fractiediscipline geeft meer ruimte voor ontplooiing van fractieleden. De praktijk is dat dergelijke fractieleden in de meeste situaties toch eenheidsgericht blijven.
2. Wie afwijkt van fractiedwang, krijgt de sympathie van een principiële eenling, die authentiek is en standvastig en het debat kan verrijken met een originele bijdrage.
3. Door het ontbreken van fractiediscipline kan debat er in een fractie toe doen. De eenling bevordert de pluriformiteit en eventueel een verschil in perspectief.
4. Het vrij mandaat en ontbreken van fractiediscipline doet recht aan pluriformiteit in de waarden en oriëntaties in de samenleving.
5. Afwezigheid van fractiediscipline geeft ruimte aan de intellectuele giganten op specialistisch terrein. Een kwestie van benutting van expertise.

6. In postmoderne tijden met een afgezwakte betekenis van ideologie zijn fracties een kunstmatige eenheid en dus is fractiediscipline zinloos. Verschillen van mening gaan dwars door partijen en fracties heen. Laat vooral de discussie plaatsvinden om de rijkheid van argumenten te laten zien.
7. Afwezigheid van fractiediscipline geeft meer ruimte voor de vertolking van minderheidsgeluiden vanuit de samenleving. Daarvan kan een ventiefunctie uitgaan.
8. De praktijk wijst uit dat het innemen van een afwijkend standpunt door een toegewijde parlementariër zelden bij veel thema's zal plaatsvinden. Is dat wel het geval dan zal zo iemand de partij verlaten.

Nadelen van de opstelling als dissident: een 'Alleingang' door af te wijken van de fractiediscipline

1. Een nadeel van solisme (van het Kamerlid dat afstand neemt van fractiediscipline) is dat een dissident genegeerd zal worden door de fractiemeerderheid omdat de eenling geen waarde toekent aan de argumenten van de meerderheid. Het gevaar van isolement ligt op de loer.
2. Als fractiediscipline ontbreekt en een Kamerlid solistisch met een eigen standpunt kan komen, kunnen corrigerende krachten die tot een beter standpunt van de fractie leiden, geen kans krijgen. Solisme kan ten koste gaan van een stevig intern fractiedebat.
3. Wie een eigen standpunt verwoordt en een eigen stemverklaring afgeeft (en zich onttrekt aan de fractiediscipline), krijgt al snel de toorn van het fractiebestuur en andere fractiegenoten over zich heen. Zo iemand geldt als niet loyaal aan de fractie en zal onder vuur komen te liggen.
4. De kans is groot dat wie zich onttrekt aan de fractiediscipline, die opgenomen is in het fractiereglement, te maken krijgt met sancties: het verkleinen of afnemen van de portefeuille; op gesprek moet komen bij de fractieleider; onder druk gezet worden; en te horen krijgen dat hij of zij bij herhaling een hoge plaats op de volgende kandidatenlijst wel kan vergeten.
5. Wie niet meegaat in de fractiediscipline en met een eigen standpunt komt, wordt al gauw door fractiegenoten gekwalificeerd als een mislukt Kamerlid. 'Ze slagen er intern niet in om hun fractiegenoten of partijleider te overtuigen, weigeren dat te accepteren en blazen zichzelf vervolgens op door de publiciteit te zoeken. Zo vergooien ze al hun kansen om in de toekomst nog iets van hun ideeën te verwezenlijken. Wat heeft de kiezer daaraan?' (Hendrickx, 2019).
6. Andere fracties en fractieleiders worden huiverig om een coalitieakkoord te sluiten met een fractieleider als die de fractiediscipline niet weet te handhaven en dus de eigen Kamerleden niet onder controle heeft (zie ook Hendrickx, 2019).

Standpunt

Het slagveld aan voor- en nadelen van fractiediscipline en een opstelling van solisme leidt bij mij tot het volgende standpunt. Het is steeds een kwestie van balans zoeken tussen de door de Grondwet geproclameerde onafhankelijkheid van het Tweede Kamerlid (vrij mandaat) en de politieke realiteit dat fractiediscipline allerlei voordelen heeft waardoor een fractie en partij kunnen deelnemen aan een coalitie. Wie in een gefragmenteerde democratie van veel kleinere partijen en geen echt grote tot regeren wil komen, kan niet goed om fractiediscipline heen. Maar het gevaar van een verstikking, een 'ja en amen'-cultuur zonder tegenspraak en een geknevelde verzameling Kamerleden moet voorkomen worden.

Het alternatief

Als fracties in de Tweede Kamer werkelijk dualistisch optreden en onafhankelijk de regering controleren en kabinetten meer los staan van coalities en 'extraparlementair' functioneren op basis van wisselende meerderheden wordt fractiediscipline minder belangrijk en wordt het vrij mandaat voor individuele parlementariërs, zoals geformuleerd in de Grondwet, weer belangrijker. De implicatie van een meer extraparlementaire positie van het kabinet kan zijn dat machtspolitiek wordt teruggedrongen en ideeënpolitiek weer meer kansen krijgt. Dat is hard nodig want steeds vaker zijn beleidsproblemen '*wicked problems*'. Dat zijn taai, weerbarstige en complexe beleidsproblemen die gekenmerkt worden:

- a) doordat er verschillende perspectieven op een probleem mogelijk zijn;
- b) geen actor beschikt over alle kennis over de oorzaken en oplossingsrichtingen;
- c) er is sprake van veel onzekerheid over de oorzaken van een probleemcomplex en oplossingen;
- d) wat als beleid naar voren komt slechts tijdelijk 'satisficing' is;
- e) de macht gespreid is; meestal beschikt geen enkele actor over alle doorzettingsmacht maar zijn taken, bevoegdheden, kennis en middelen versnipperd over meerdere actoren waardoor verbinding nodig is in een perspectief, arrangement en in doelen en middelen om tot netwerkproductiviteit te komen.

Dat betekent dat het zoeken naar een omgang met een probleem als energietransitie en het terugdringen van de opwarming van de aarde impliceert dat veel actoren betrokken worden in de deliberatie waarbij een kabinet knopen kan doorhakken. Geen enkele actor heeft alle doorzettingsmacht. De macht is juist verspreid. Er bestaan afhankelijkheidsrelaties. Actoren hebben eigen taken, bevoegdheden, preferenties, kennis en middelen. Die moeten verbonden worden om iets van de grond te krijgen. Vanuit deze wijze van kijken is de vraag naar fractie-eenheid te relativeren.

Literatuur

Andeweg, R.B. & J.J.A.Thomassen, Pathways to party unity: sanctions, loyalty, homogeneity and division of labour, in: *Party Politics*, vol. 17, 2011, nr. 5, pp. 655-672.

Andeweg, R.B. & J. Thomassen, Tekenen aan de wand? Kamerleden, kiezers en commentatoren over de kwaliteit van de parlementaire democratie in Nederland, in: *Jaarboek parlementaire geschiedenis 2003 – Emotie in de politiek*, Sdu Uitgevers, Den Haag, 2003, pp. 26-36.

Baalen, C. van, en A. van Kessel (red.), *Kabinetformaties 1977-2012*, Boom, Amsterdam, 2016.

Berg, J. van den, en B. van den Braak, *Zonder last – Beschouwingen over regels in de politiek*, Elsevier, Den Haag, 2011.

- Berg, J.Th.J. van den, De noodzaak van fractiediscipline, *Parlement.com*, 6 september 2013.
- Berckmoes, Y., *'Voorlichting loopt met u mee tot het ravijn'- Mijn ontluisterende jaren in de VVD-fractie*, Uitgeverij Van Praag, Amsterdam, 2017.
- Braak, B. van den, *Haagse bespiegelingen*, Uitgeverij EW, Den Haag, 2019.
- Braak, B. van den, en J.Th. van den Berg, *Zeventig jaar zoeken naar het compromis – Parlementaire geschiedenis van Nederland 1946-2016*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam, 2017.
- Commissie-Frisen, *Verder na de klap - Evaluatie van de commissie-Frisen na de nederlaag bij de TK-verkiezingen van 2010*, Den Haag, 2010.
- De Gaay Fortmann, B. en O., *De Grondwetwijzer voor democratisch debat en politieke praktijk*, Prometheus, Amsterdam, 2017.
- Dölle, A.H.M., Het fractiereglement, in: *Beleid en Maatschappij*, jrg. 8, 1981, nr. 5, pp. 156-162.
- Elias, T., Liberaal elan begint bij zelfdenkende VVD-fractie, in: *NRC Handelsblad*, 10 februari 2020.
- Elzinga, D.J. en C. Wisse, *De parlementaire fracties*, Wolters-Noordhoff, Groningen, 1988.
- Gesthuizen, S., *Schoonheid, macht en liefde – In het leven en in de politiek*, De Geus, Amsterdam, 2017.
- Halsema, F., *Pluche*, Ambo Anthos, Amsterdam, 2016.
- Hendrickx, F., De affaire-Özdil toont aan dat in Den Haag fractiediscipline boven dwarsdenkers gaat, in: *De Volkskrant online*, 31 mei 2019.
- Hoetink, C., *Macht der gewoonte – Regels en rituelen in de Tweede Kamer na 1945*, Uitgeverij Vantilt, Nijmegen, 2018.
- Holsteyn, J. van, Berckmoes beschreef wel degelijk een onthutsend beeld, in: *Trouw Online*, 9 oktober 2017.
- Jansen, R., Oud-Kamerleden klappen uit de school over de Haagse kadaverdiscipline, in: Baalen, C.C. van, A.S. Bos e.a. (red.), *Jaarboek parlementaire geschiedenis 2018*, Boom, Amsterdam, 2008, pp. 181-184.
- Jurgens, E.C.M., Het publiek debat in het parlement: een fictie, in: Kersbergen, K. van, en I.M.A.M. Pröpper (red.), *Publiek debat en democratie*, Sdu uitgevers, Den Haag, 1995, pp. 99-117.
- Keman, J., Politieke partijen en democratie: veel publiciteit, weinig debat, in: Kersbergen, K. van, en I.M.A.M. Pröpper (red.), *Publiek debat en democratie*, Sdu uitgevers, Den Haag, 1995, pp. 65-80.
- Koole, R., *De opkomst van de moderne kaderpartij*, Het Spectrum, Utrecht, 1992.
- Korsten, A. en G. Leers, *Inspirerend leiderschap in de risicomaatschappij*, Lemma, Utrecht, 2005.
- Korsten, A. en P. de Goede (red.), *Bouwen aan vertrouwen in het openbaar bestuur*, Elsevier, Den Haag, 2006.
- Korsten, A., Omgaan met 'wicked problems', in: *Beleidsonderzoek online*, maart 2019.
- Korsten, A.F.A. en J.F. Schrijver, *Binnen en buiten de lijntjes – Naar een ander regeerakkoord?*, www.arnokorsten.nl/downloads, 7 sept. 2016.
- Korsten, A.F.A., *De politieke partij in de 21^e eeuw*, www.arnokorsten.nl/downloads, 23 jan. 2011.

- Korsten, A.F.A., P. de Jong en C.J.M. Breed, *Regeren met programma's – Interdepartementale kabinetsprogramma's van het kabinet-Balkenende IV: voortgang en samenwerking*, Boom, Den Haag, 2010.
- Korsten, A.F.A., *Scoren met woorden – Over Politiek als taalstrijd en framing als wapen*, www.arnokorsten.nl/downloads, 21 maart 2013.
- Korteweg, A. en R. Meijer, Harde kritiek vertrekkend Kamerlid Elias: 'VVD gaat gebukt onder ja en amen-cultuur', in: *De Volkskrant Online*, 22 maart 2017c.
- Korteweg, A., 'Mislukt Kamerlid' Ybeltje Berckmoes schreef meedogenloos boek over VVD, in: *De Volkskrant Online*, 25 september 2017a.
- Korteweg, A., Na negen maanden is het 'praatkabinet' Rutte III nog steeds een groot raadsel, in: *De Volkskrant online*, 6 juli 2018.
- Korteweg, A., PvdA-backbencher doet boekje open, in: *De Volkskrant Online*, 18 november 2017b.
- Korteweg, A., Sponsordiner, in: *De Volkskrant*, 27 februari 2020, p. 21.
- Lucardie, P., A. Marchand en G. Voerman, Frictie in de fractie, in: Hout, E. van der, W. Woude en G. Voerman (red.), *Representatie, fractiediscipline en financiering – Drie onderzoeken rondom het advies over een nieuw kiesstelsel*, Ministerie van BZK, Den Haag, 2006, pp. 59-168.
- Maat, A., *De participatie – Over de ver strekkende macht van de politiek partij*, Uitgeverij Aspekt, 2016.
- Maddens, B., Extreme partijtucht verstikt democratie, in: *VRT online*, 4 november 2016.
- Meeus, T.J., Als Den Haag de eigen fouten verhuult maar andermans foutjes uitvergroot, in: *NRC Handelsblad*, 15 februari 2020, p. 10.
- Meeus, T.J., *Haagse invloeden – Hoe Nederlandse politiek echt werkt*, Nieuw Amsterdam Uitgevers, Amsterdam, 2015.
- Meeus, T.J., Hoe Den Haag wéér, voor de zoveelste keer, door de knieën gaat voor de boer, in: *De Volkskrant*, 22 februari 2020, p. 11.
- Middel, B., *Politiek handwerk*, Meulenhoff, Amsterdam, 2003.
- Niemantsverdriet, Th., *De vechtpartij – De PvdA van Kok tot Samsom*, Atlas Contact, Amsterdam, 2014.
- Outeren, E. van, Waarom Kamerleden opstappen? Er is een patroon, in: *NRC Handelsblad online*, 29 januari 2016.
- Pruim, J.D., Fractiediscipline, in: *Binnenlands Bestuur online*, 8 november 2017.
- Staatscommissie Parlementair Stelsel, *Lage drempels, hoge dijken – Democratie en rechtsstaat in balans*, Eindrapport, Boom, Amsterdam, 2018.
- Stokmans, D., *Diederik Samsom – Straatcoach en strateeg*, Prometheus Bert Bakker, Amsterdam, 2013.
- Thijn, E. van, *Publieke zaken*, Meulenhoff, Amsterdam, 2001.
- Visser, A., Myrthe Hilkens: 'Ik stond onder enorme druk om in de kruiwagen te blijven', in: *Trouw*, 3 oktober 2015.
- Vonna, C.M.C. van, en R.B. Andeweg, Fractiediscipline: van de bok dromen?, in: Lange, S.L., M. Leyenaar en P. de Jong (red.), *Politieke partijen: overbodig of nodig?*, Rob, Den Haag, 2014, pp. 111-126.

Vos, Mei Li, *Politiek voor de leek – Een insideverslag van een outsider*, Prometheus, Amsterdam, 2011.

Vreeken, R., Wat is het Pact van Marrakech, in: *De Volkskrant*, 6 december 2018.

Vries, J. de, Voormalig SP-Kamerlid Gesthuizen bekritiseert Marijnissen in boek: 'Ik voelde me nooit veilig', in: *De Volkskrant online*, 1 sept. 2017.

Vullings, J., *De kinderen van Pim*, Lebowski, Amsterdam, 2017.

Waling, G., *Zetelroof. Fractiediscipline en afsplitsing in de Tweede Kamer, 1917-2017*, Vantilt, Nijmegen, 2017a.

Waling, G., Doorgeslagen fractiediscipline, *Parlement.com*, 30 oktober 2017b.

Wallage, J., *Het land achter de heuvels – Politiek als ambacht, 1968-2018*, Cossee, Amsterdam, 2018.

Weezel, M. van, De macht van het maandagochtend overleg, in: *Vrij Nederland*, 2 november 2017.

Westerloo, G. van, Den Haag – De PvdA-fractie, in: *Niet spreken met de bestuurder*, De Bezige Bij, Amsterdam, 2007, pp. 147-178.

Witteveen, W., *Het theater van de politiek*, Amber, Amsterdam, 1992.

Wynia, S., *Tegen de onzin*, Uitgeverij Bauwburgwal, Amsterdam, 2020.

De auteur

Prof.dr. A. (Arno) F.A. Korsten is emeritus hoogleraar Bedrijfs- en bestuurswetenschappen, in het bijzonder bestuurskunde aan de Open Universiteit (faculteit managementwetenschappen) en was in de periode 1991-2013 bijzonder hoogleraar Bestuurskunde van de lagere overheden aan de Universiteit Maastricht (faculteit rechtsgeleerdheid) en daarna van 2013-2018 honorair hoogleraar aan de UM. Was lid van de Raad voor het openbaar bestuur.

Auteur van onder andere *'Regeren met programma's'* (Boom Uitgevers, 2010) en *'Het gras bij de burens – Benchmarking de maat genomen'* (Boom, 2019).

Was een van de oprichters van het tijdschrift Bestuurskunde en hiervan meer dan tien jaar redactievoorzitter en eindredacteur.

Lid van Verdienste van de Vereniging voor Bestuurskunde (2004).

Website: www.arnokorsten.nl